

KS. GRZEGORZ WEJMAN
SZCZECIN

BISKUPSTWA KATOLICKIE NA POMORZU ZACHODNIM OD X WIEKU DO 1945 R.

WSTĘP

Przyglądając się dziejom Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim¹ uważamy, że przechodził on zmienne koleje losu. Począwszy od 1000 roku, mimo dość długo trwającej reakcji pogańskiej, aż do połowy XVI wieku dobrze rozwija się. Niestety protestantyzm, który w tym czasie zaistniał w Niemczech, osiągnął wiele krajów europejskich, w tym również księstwa pomorskiego, a z nim pomorskiego Kościoła. Następane 400 lat to ciągle zmaganie się z odbudową struktur organizacji kościelnej.

¹ Słowo „Pomorze” oznacza teren rozciągający się „po morze”, patrząc od Noteci, albo też krainę leżącą „wzdłuż morza”. Istotnie nazwa ta określała teren położony pomiędzy Wisłą, Odrą i Notecią. Już jednak w XII wieku w żywotach św. Ottona z Bambergu nazwą tą określano tereny położone na zachód od Odry, aż do miejscowości Dymin (dzisiejsze Niemcy). Ostatecznie znaczenie nazwy Pomorze ukształtowało się w XIII i XIV wieku, kiedy to książęta z dynastii Gryfitów zdobywają Rugię, tracąc jednak na rzecz Brandenburgii szereg terytoriów na południu i południowym zachodzie.

Dzisiaj obszar nadodrzański nazywamy Pomorzem Zachodnim lub Szczecińskim, nadwiślański zaś Pomorzem Wschodnim. Tak więc Pomorze Zachodnie obejmuje w całości obszar należący do Polski z wyjątkiem niewielkiego terytorium na zachód od Odry, leżącego w okręgach Rostocku i Brandenburgii.

Stąd też, na zarysowanej przestrzeni terytorialnej i czasowej, spotykamy się tutaj z trzema biskupstwami oraz z trzema, niższymi od biskupiej, jednostkami organizacji Kościoła katolickiego².

1. BISKUPSTWO KOŁOBRZESKIE

W wyniku zwycięskiej wojny księcia Mieszka I (960-992) nad Wolinianami, Pomorze Zachodnie dostało się ok. 970 roku pod wpływ polskie. Stąd też, gdy w 1000 roku, podczas zjazdu gnieźnieńskiego, została ogłoszona metropolia gnieźnieńska wraz z trzema sufraganiami – jedną z nich był Kołobrzeg. Pierwszym biskupem został Reinbern.

Reinbern urodził się ok. 965 r. Możliwe, że wykształcenie uzyskał w szkole katedralnej w Magdeburgu, przygotowującej misjonarzy do nawracania Słowian. Około 990 r. przyjął święcenia kapłańskie w Magdeburgu lub w Merseburgu, a sakrę biskupią najprawdopodobniej w 1000 r. w Gnieźnie.

Natomiast niewiele wiemy o jego posłudze biskupiej. Nie wiemy: gdzie i ilu ochrzcił Pomorzan, ile za jego czasów powstało kościołów i w ogóle, jak przebiegała granica, szczególnie południowa biskupstwa? Sam Thietmar stwierdza: „Brak zarówno wiedzy, jak mowy [...] – ale dodaje kronikarz – wiele zdziałał Reinbern na powierzonym sobie stanowisku”; i dalej: „Niszczył i palił świątynie z posągami bożków i oczyścił morze zamieszkane przez złe duchy, wrzuciwszy w nie cztery kamienie pomazane olejem świętym i skropiwszy je wodą święconą”³. Historycy wspominają również o pierwszej katedrze kołobrzesckiej noszącej tytuł św. Piotra.

Niestety w wyniku wojen polsko-niemieckich (1002-1018) doszło do reakcji pogańskiej. Biskup opuścił Kołobrzeg ok. 1013 roku i wrócił do Gniezna. Tam został nominowany na kapelana córki Bolesław Chrobrego, poślubionej księciu kijowskiemu, Światopełkowi I Przekłętemu⁴. Około 1014 roku towarzyszył jej w misji dyplomatycznej do Kijowa, gdzie wkrótce został uwięziony przez księcia kijowskiego Włodzimierza I Wielkiego (978-1015) i przed 1018 rokiem umarł w wieku ok. 54 lat.

Wraz ze śmiercią biskupa Reinberna nastąpił „dramat kołobrzescki” Biskupstwo kołobrzesckie upadło. Źródła historyczne nie wspominają o jakimkolwiek następcy Reinberna. Reakcja pogańska na Pomorzu zwyciężyła i całkowicie znisz-

²Założenie tematu wyklucza prezentację biskupstwa lubuskiego i diecezji wrocławskiej, chociaż znamieny obszar tych jednostek kościelnych wpisuje się w powstałą po II wojnie światowej Administrację Apostolską Kamieńską, Lubuską i Prałatury Piłskiej.

³Thietmari, *Merseburgensis Episcopi Chronicon*, lib. VII, pag. 72.

⁴Był on księciem kijowskim w latach 1015-1019.

czyła osiągnięcia biskupa-misjonarza i tym samym diecezji kołobrzeskiej. Tak więc trzeba było czekać następne sto lat na kolejne biskupstwo⁵.

2. BISKUPSTWO POMORSKIE, ZWANE WOLIŃSKIM PÓŹNIEJ KAMIENSKIM

Do starej polityki pomorskiej nawiązał dopiero książę Bolesław Krzywousty. W latach 1121-1122 uzależnił całe Pomorze Zachodnie od Polski. Książę pomorski Warcisław I zobowiązał się przyjąć wiarę chrześcijańską.

Chryścianizacją tych ziem zajął się biskup Otton z Bambergu. Ten Apostoł Pomorza podjął dwie duże wyprawy misyjne na Pomorze: pierwszą w latach 1124-1125, a drugą w 1128 roku. Pierwszą z nich odbył na koszt polskiego księcia, drugą natomiast na koszt swojej diecezji. Zarówno wynik pierwszej⁶, jak i drugiej misji pomorskiej był bardzo korzystny, gdyż odbyła się ona bez męczenników i rozlewu krwi pogańskiej. A na schryścianizowanych terenach zaczęła funkcjonować normalna sieć parafialna⁷. W sumie założył 14 kościołów w 12 miejscowościach. Niemniej po dzień dzisiejszy nurtuje historyków wyczekująca postawa Ottona wobec uporządkowania spraw kościelnych na Pomorzu⁸. Tym bardziej zastanawiająca, że Otton aż do swojej śmierci⁹ trzymał w skarbcu katedralnym poświęcony przez papieża Honoriusza II¹⁰ pierścień przeznaczony dla przyszłego biskupa pomorskiego. Dopiero jego następca, biskup Egilbert, osobiście przekazał pierścień i inwestyturę ks. Wojciechowi z Wolina, kandydatowi na biskupa pomorskiego, desygnowanego jeszcze przez Bolesława Krzywoustego i Warcisława I.

⁵ Chociaż według hipotezy P. Davida występujący w przekazie *Kroniki Galla Anonima Franco Poloniensis episcopus* na przełomie XI/XII wieku miał być biskupem pomorskim z siedzibą w Bialogardzie. W tym czasie, a zwłaszcza w latach 1091-1093, zorganizowano wyprawy polskie na Pomorze. Byłaby więc to wtórna próba chryścianizacji Pomorza i założenia tamże diecezji za czasów panowania Władysława Hermana (+ 1102 r.). Trudno jest źródłowo potwierdzić tę odosobnioną hipotezę. Powszechnie przyjmuje się biskupa Franko za ordynariusza poznańskiego. Por. Gall Anonim, *Kronika polska*, Wrocław 1989, przeł. Marian Plezia, s. 58, przypis. 4.

⁶ W czasie tylko pierwszej wyprawy Otton ochrzcił 22 165 Pomorzan.

⁷ G. Wejman, *Organizacja kościelna Kamienia Pomorskiego w latach 1124-1544*, Szczecin 1997, s. 105-106.

⁸ Jerzy Strzelczyk (*Apostołowie Europy*, Warszawa 1997, s. 246) uważa, że taka postawa Ottona uzależniona była od spraw natury polityczno-kościelnej, natomiast Władysław Dziewulski (*Stosunek Ottona bamberskiego do organizacji kościelnej terenów zachodnio-pomorskich*, „Zapiski Historyczne” t. 23 (1957) z. 1-3, s. 119-140) wiąże ją z osobą Ottona.

⁹ Biskup Otton z drugiej podróży misyjnej wrócił 20 grudnia 1128 roku i zaraz wysłał do papieża Honoriusza II pierścień biskupi do poświęcenia. Po jego otrzymaniu przetrzymywał go u siebie aż do swojej śmierci. Biskup Otton zmarł 30 czerwca 1139 roku.

¹⁰ Papież Honoriusz II zmarł 14 lutego 1130 roku.

Zarówno Otton, jak i jego następca Egilbert doskonale zdawali sobie sprawę ze swej zastępczej tylko władzy na Pomorzu Zachodnim i choć obaj sprawowali swe rządy przez dwanaście lat: Otton w latach 1128-1139, Egilbert zaś 1139¹¹-140, to jednak nie zaznaczyły się one żadną akcją, która byłaby skierowaną przeciw Polsce i Gnieznu w tym okresie¹².

Ksiądz Wojciech, korzystając wreszcie z pomyślnej dla niego sytuacji, pospieszył do Rzymu i tam otrzymał z rąk papieża Innocentego II sakrę biskupią. Efektem tej wyprawy rzymskiej była też bulla papieska *Ex commisa nobis* z 14 października 1140 roku¹³. Określała ona, w sposób niejasny, granice nowo powstałej diecezji pomorskiej, które na wschodzie rozciągały się *usque ad Lebam fluvium*. Kościół pw. św. Wojciecha w Wolinie został katedrą.

Jednak w tej bulli nie było wzmianki o przynależności metropolitalnej. Ksiądz Jan Walicki uważa, że była ona „zwykłą bullą protekcyjną”¹⁴. Jednak ostatnio omawiający tę kwestię ks. prof. Anzelm Weiss stwierdził, że diecezja pomorska od

¹¹ Papież Innocenty II bullą z 20 października 1139 roku zlecił mu opiekę nad Kościołami na Pomorzu. Por. Anzelm Weiss, *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średnio-wiecznej Europie*, Lublin 1992, s. 269-270.

¹² J. Walicki, *Przynależność metropolitalna biskupstwa kamieńskiego i lubuskiego na tle rywalizacji Magdeburga i Gniezna*, Lublin 1960, s. 51.

¹³ Bulla papieża Innocentego II *Ex commissa nobis* (*Z naszego powierzenia*) dla biskupstwa pomorskiego z 14 października 1140 roku.

Biskup Innocenty, sługa sług Bożych, czcigodnemu bratu Wojciechowi, biskupowi pomorskiemu i jego kanonicznie ustanowionym następcom.

Na wieki [...], czcigodny bracie biskupie Wojciechu, przychylamy się laskawie do twoich słusznych postulatów i powierzony tobie Kościół pomorski przyjmujemy pod świętego Piotra i naszą opiekę i przywilejem niniejszego pisma obwarowujemy. Ustanawiamy, aby w mieście Wolinie w kościele świętego Wojciecha była stolica biskupia po wieczne czasy. Ponadto wszelkie dobra i posiadłości, jakie tenże Kościół obecnie słusznie i prawnie posiada, albo na przyszłość za zezwoleniem biskupów, z hojności królów lub władców, z ofiar wiernych lub innymi godziwymi sposobami z łaski Boga będzie mógł uzyskać, niech pozostaną dla ciebie i twoich następców trwale i nietknięte[...] Mianowicie samo miasto Wolin z targiem i karczmą, i wszystkimi jego przynależnościami, grody Dymin, Trzebudzice, Choćków, Wologoszcz, Uznam, Groźwin, Pyrzyce, Stargard z wsiami i wszystkimi ich przynależnościami, Szczecin, Kamień z karczmą i targiem, wsiami i wszystkimi ich przynależnościami, Kołobrzeg z warzelnią soli i komorą celną, targiem i karczmą, i wszystkimi jego przynależnościami; z całego Pomorza aż do rzeki Łeby od każdego radła dwie miary zboża i pięć denarów, dziesięcinę z targu, który zwie się Sitno.

Postanawiamy więc, aby ani królowi, ani księciu, ani w ogóle nikomu z ludzi nie wolno było wymienionego Kościoła lekkomyślnie niepokoić albo jego posiadłości zabrać albo zabrane zatrzymać, umniejszyć czy jakimikolwiek przykrościami trapić [...].

Dano na Zatybrzu ręką Ajmeryka, świętego rzymskiego Kościoła kardynała diakona i kanclerza, 14 października roku tysięcznego setnego czterdziestego, pontyfikatu Innocentego drugiego, papieża.

¹⁴ J. Walicki, *Przynależność metropolitalna*, s. 52.

początku swego istnienia była pod bezpośrednią zależnością od Stolicy Apostolskiej¹⁵. Brak od samego początku jasnego sprecyzowania immediacji biskupstwa kamieńskiego spowodowało trwającą prawie dwa i pół wieku rywalizację między Gnieznem i Magdeburgiem¹⁶. Ostatecznie zakończoną *Executorium* z 13 lipca 1380 roku, w którym to papież Urban VI zabraniał arcybiskupom gnieźnieńskim wznowienia w przyszłości swych pretensji do zwierzchnictwa nad diecezją kamieńską¹⁷.

Biskupstwo pomorskie, zwane wolińskim, oficjalnie trwało 48 lat, z tym jednak, że po 30 latach siedziba jego została przeniesiona do Uznamia¹⁸, a stąd w 1177 r. do Kamienia Pomorskiego, jako ludniejszego i bezpieczniejszego miasta – jak to określił papież Klemens III w swojej bulli *Ex iniuncta nobis a Deo* z 25 lutego 1188 roku¹⁹. Zmiana siedziby biskupiej podyktowana była najazdami duńskimi, podczas których Wolin został doszczętnie zniszczony²⁰.

Klemens III wspomnianą bullą usankcjonował decyzję biskupa Zygryda dotyczącą przeniesienia stolicy z Wolina do Kamienia, powierzył biskupstwo specjalnej opiece św. Piotra oraz określił granicę diecezji, a nadto stwierdził, iż diecezja zwana odtąd *kamieńską* – od początku swego istnienia miała przywilej wolności polegający na tym, iż biskupstwo to (*sedes ipsa*) poddane było samemu biskupowi rzymskiemu. Wolnością tą biskupstwo cieszy się nadal, a mocą obecnego potwierdzenia papieskiego ma ją zachować *perpetuis temporibus*²¹.

¹⁵ A. Weiss, *Biskupstwa bezpośrednio zależne*, s. 270-271. Bo trudno przypuszczać, żeby w trakcie dyskusji nie poruszono tak istotnego zagadnienia. A z drugiej strony pominięcie tak ważnej informacji ma również swoistą wymowę, jak stwierdza ks. Anzelm Weiss, gdyż należało do praktyk stosowanych przez kancelarię Kurii Rzymskiej. Poparciem wywodów ks. Anzelma Weissa jest bulla papieża Klemensa III *Ex iniuncta nobis a Deo* z dnia 25 lutego 1188 roku (na podstawie której wydano *Executorium*).

¹⁶ J. Walicki, *Przynależność metropolitalna*, s. 52.

¹⁷ S. Nowogrodzki, *Walka o biskupstwo kamieńskie za Kazimierza Wielkiego*, „Jantar” nr 2 (1938), z. 4 (8), s. 217-218; J. Walicki, *Przynależność metropolitalna*, s. 84-90.

¹⁸ Problem istnienia czasowo biskupstwa pomorskiego w Uznamiu jest jednym z bardziej niejasnych i spornych zagadnień w dziejach Pomorza drugiej połowy XII w. Ilość przekazów źródłowych odnoszących się do tej sprawy jest więcej niż skromna. Problem ten doczekał się zaledwie dwóch artykułów (W. Wehrmann, *Das Bistum Usedom*, „Monatsblätter der Gesellschaft für pommersche Geschichte u. Altertumskunde”, 49 (1935), s. 17n., oraz W. Stępiński, *Biskupstwo pomorskie w Uznamiu*, „Materiały Zachodniopomorskie” t. 17 (1971), s. 167-172) oraz był poruszany marginesowo przez historyków niemieckich i polskich, zajmujących się dziejami politycznymi i gospodarczymi Kościoła. Schronienia biskupowi udzielił prawdopodobnie klasztor premonstratensów w Grobii k. Uznamia, a w przypadku groźby agresji duńskiej biskup uchodził do grodu uznamskiego.

¹⁹ PUB, t. I, nr 111.

²⁰ Por. W. Stępiński, *Biskupstwo pomorskie w Uznamiu*, s. 167-172.

²¹ *Codex Pomeraniae Diplomaticus*, wyd. K.F.W. Hasselbach i J.G.L. Kosegarten, t. I, Geifswald 1843-1852 nr 63; *Bullarium Poloniae*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś, t. I, Rzym 1982, nr 29.

Brak w dalszym ciągu dokładnego określenia granic biskupstwa spowodował, że na poszczególnych odcinkach uformowały się one ostatecznie w XIV wieku²². Tak więc biskupstwo pomorskie, a później kamieńskie od zachodu sąsiadowało z diecezją w Swarzyniu, od południowego zachodu z biskupstwami w Hobolinie (Havelbergu) i Brennie (Brandenburgu), a od południa granicę stanowiła rzeka Warta. Ona to oddzielała biskupstwo od diecezji w Lubuszu. Dalszymi sąsiadami byli: od południa wzdłuż Noteci biskupstwo poznańskie, od południowego wschodu arcybiskupstwo gnieźnieńskie i od wschodu diecezja wrocławska z granicą na Łebie²³.

Przez czas istnienia biskupstwa pomorskiego i kamieńskiego na tronie biskupim zasiadało 29 biskupów i 8 elektów. Siedzibą biskupów do 1544 r. był Kamień. Jednakże przez pewien czas biskupi mieszkali w Golczewie, a począwszy od śmierci biskupa Filipa von Rehberg (†1385) na stałe przenieśli się do Karlina.

Od rządów biskupa Konrada III (1233-1241) datuje się w Kościele zachodnio-pomorskim dążenie do uzyskania bardziej samodzielnego stanowiska w księstwie. Tendencja ta uległa wzmocnieniu w okresie działalności biskupa Hermanna von Gleichen (1254-1289), który uzyskał dalsze nabytki terytorialne. Tak powstało dominium biskupów kamieńskich, dominium koszalińsko-kołobrzeskie²⁴. W ramach ożywionej akcji kolonizacyjnej biskup lokował miasta: Kołobrzeg, Koszalin, Maszewo, Nowogard, Karlino, oraz założył w kasztelani kołobrzeskiej wiele wsi. Poza tym biskupi kamieńscy w latach 1321-1372 byli w posiadaniu Kamienia i Ziemi Kamieńskiej.

Biskupi pomorscy od początku istnienia diecezji wkładali dużo wysiłków w rozwój życia religijnego. Stąd też ogromną wagę przywiązywali do normalnego funkcjonowania duszpasterstwa i wszystkich instytucji kościelnych służących temu celowi.

Biskupom w kierowaniu diecezją pomagali archidiakoni. Pod koniec średnio-wieczna było ich 9 oraz 3 archiprezbiterów na terenie Nowej Marchii²⁵. Oprócz

²² Zob. B. Kumor, *Granice metropolii gnieźnieńskiej i jej sufraganii w okresie przedrozbiorowym*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” t. 13 (1966) z. 4, s. 32-38.

²³ M. Okoń, *Granice średniowiecznej diecezji kamieńskiej*, „Roczniki Humanistyczne” 35 (1987) z. 2, s. 41-59. Autor na końcu swego artykułu zamieszcza obszerny wykaz literatury przedmiotu. Z niemieckich historyków najlepszym ujęciem tematu jest artykuł J. Petersohna, *Die räumliche Entwicklung des Bistums Kammin*, „BStudien NF” 57 (1971), s. 7-25.

²⁴ Biskupi posiadali zwarte terytorium, stanowiące 1/8 terytorium wszystkich księstw zachodnio-pomorskich i oddzielające dzielnicę słupsko-sławieńską od reszty kraju.

²⁵ G. Wejman, *Organizacja kościelna*, s. 96-101; oraz L. Bończa-Bystrzycki, *Studia i materiały do dziejów Kościoła katolickiego na Pomorzu zachodnim w granicach archidiecezji szczecińsko-kamieńskiej*, Koszalin 1999, s. 17-18.

archidiakonów czynili to również dwaj nowi urzędnicy: oficjał generalny i wikariusz generalny w sprawach duchownych (*in spiritualibus*). Prawdopodobnie pierwotnie był tylko jeden oficjał generalny dla całej diecezji²⁶. Jednak ze statutow kapituły kamieńskiej z 1380 roku dowiadujemy się, że biskup mianował 5 oficjałów, a mianowicie: w Karlinie, w Kamieniu na miejscu kościoła katedralnego, w Choszczynie dla Nowej Marchii, w Gryfii dla Przedpomorza i w Szczecinie dla reszty diecezji²⁷. Prawdopodobnie przy końcu średniowiecza ten porządek uległ częściowej likwidacji, gdyż spotykamy w pewnych okresach oficjalaty generalne w Koszalinie, Pyrzycach, Myśliborzu, Stargardzie, Słupsku i Demminie. Urząd wikariusza generalnego w diecezji kamieńskiej pojawił się w 1299 roku. Posiadał on władzę delegowaną i pomagał biskupowi w zakresie administracji diecezją. W sprawach uświęcania natomiast ordynariuszowi pomagali sufragani (biskupi pomocniczy). W diecezji kamieńskiej było ich w sumie 18²⁸. Biskup w celu załatwienia ważniejszych spraw diecezjalnych zwoływał synody. W diecezji kamieńskiej wiemy o odbytych 9 synodach²⁹.

Od 1175 roku działała w diecezji kamieńskiej kapituła katedralna w Kamieniu³⁰. W diecezji kamieńskiej istniało również 6 kolegiat (siódma w Trzygławie koło Gryfic, wspomniana w 1390 roku, nie została zrealizowana), a mianowicie w: Koblbrzegu – Najświętszej Marii Panny (przełom XII i XIII wieku)³¹, Ostrowie

²⁶ W dokumencie biskupa Henryka von Wacholz z dnia 16 czerwca 1305 roku wśród świadków wymieniony jest jako *noster officialis* Wolderich, proboszcz w Lewin. Por. W. Hübner, *Wolderich, Pfarrer von Lewin, der erste Bischofsoffizial in der Diözese Kammin*, „Monatsblätter” t. 47 (1933), nr 7, s. 106.

²⁷ R. Klempin, *Diplomatische Beiträge zur Geschichte Pommerns zur Zeit des Bogislafs X*, Berlin 1859, s. 363-364.

²⁸ E. Rymar, *Biskupi – mnisi – reformatorzy. Studia z dziejów diecezji kamieńskiej*, Szczecin 2002, s. 23-60; oraz K. R. Prokop, *Biskupi zachodniopomorscy (X-XX w.)*, Koszalin 2003, s. 189-217. Po raz pierwszy pojawiają się w 1268 roku.

²⁹ W diecezji kamieńskiej synody odbyły się w: Kamieniu w 1344 roku; Uznamiu – brak daty (dowiadujemy się o nim z dokumentu z 10 października 1396 roku); brak miejscowości – w 1440 roku; Szczecinie w 1448 roku; Golczewie w 1454 roku; Kamieniu w 1454 roku; Szczecinie w 1480 roku; Stargardzie w 1492 roku; Szczecinie w 1500 roku. Por. M. Wehrmann, *Synoden und innere Verhältnisse des Kamminer Domkapitels (Material-Sammlung)*, WAP – Szczecin, Zbiory Wehrmanna sygn. 57.

³⁰ Według statutow z 1380 roku w kapitule kamieńskiej, jeśli włączyć prebendę biskupią i nieobsadzoną z reguły prebendę zw. strukturą, było w sumie 24 kanoników: 20 większych (*maiores*) i 4 mniejszych (*minores*); w tym 6 pralatów (prepozyt – 1176 rok; dziekan – 80. lata XII wieku; tezaurariusz – 1189 rok; scholastyk – 1233 rok; vicedominus – 1290 rok; kantor – 1299 rok). Por. *Statuta capituli et episcopatus Caminensis*, R. Klempin, *Diplomatische Beiträge zur Geschichte Pommerns aus der Zeit Bogislafs X*, dz. cyt., s. 303-476.

(Güstrow – 1226), Szczecinie – Najświętszej Maryi Panny (1261) i św. Ottona (1347), Mysliborzu – św. Piotra i Pawła (1298), Gryfii (Greifswald) – św. Mikołaja (1456).

Oczywiście podstawą działalności duszpasterskiej były parafie. Początki organizacji parafialnej sięgają już XII wieku, głównie misji św. Ottona. Z końcem średniowiecza na Pomorzu Zachodnim były 422 parafie i 22 filie³².

Niemalą rolę w rozbudowie organizacji kościelnej i w pracy duszpasterskiej odgrywały klasztory. Działali tutaj: benedyktyni, benedyktynki, norbertanie i norbertanki, cystersi i cysterki, kartuzi, augustianie i augustianki, dominikanie i franciszkanie oraz joannici i templariusze. Czyli góry i doliny oraz równiny były wypełnione przez zakonników i zakonnice. W sumie działało na Pomorzu Zachodnim u schyłku średniowiecza około 50 różnych domów zakonnych. Zakony te zajmowały się nie tylko duszpasterstwem, ale także podnoszeniem kultury i gospodarności wśród pracującej ludności: uprawą roli, budową dróg, młynów, ogrodnictwem, pszczelarstwem.

Pracą w duszpasterstwie w diecezji kamieńskiej zajmowało się od 2000 do 3000 kapłanów świeckich i zakonnych.

Kościół przywiązywał także wielką rolę do kultury umysłowej. Na miejscu rodzimej kultury pogańskiej powoli powstawały pierwsze szkoły przy głównych instytucjach kościelnych, kształcące kandydatów na duchownych. Przy kapitule kamieńskiej i kołobrzesckiej kształcono scholastyków. Także główne klasztory prowadziły we własnym zakresie kształcenie kandydatów na zakonników w nowicjatch. Kierujące oświatą, władze duchowne poczęły organizować większe szkoły katedralne, parafialne i klasztorne, przeznaczone nie tylko dla kleryków i zakonników, lecz także dla osób świeckich. Na Pomorzu Zachodnim do roku 1364 było 26 szkół³³. Wielkim wydarzeniem w historii Kościoła na Pomorzu było założenie za czasów biskupa Heninga Ivena (1446-1468) uniwersytetu w Gryfii (Greifswald) w roku 1456, zatwierdzonego przez cesarza Fryderyka III i papieża Kaliksta III³⁴.

Biskupi wpływali również na pielęgnowanie miejsc kultowych. Początki pielgrzymek do miejsc cudownych na Pomorzu Zachodnim sięgają XII wieku. Liczba

³¹ L. Bończa-Bystrzycki (*Zarys dziejów Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim w granicach diecezji koszalińsko-kołobrzesckiej (X-XX wiek) Schematyzm diecezji koszalińsko-kołobrzesckiej*, Koszalin 1998, s. 73) uważa, że powstała ona przed 1219 rokiem.

³² Książd prof. E.H. Wyczawski (*Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1989, s. 18).

³³ Por. K. Trzebiatowski, *Z dziejów szkolnictwa i oświaty na Pomorzu Zachodnim*, w: K. Ślaski (red.), *Pomorze Zachodnie – nasza ziemia ojczysta*, Poznań 1960, s. 240.

³⁴ N. Kersken, *U schyłku średniowiecza (do 1474 r.)*, w: *Pomorze Zachodnie poprzez wieki*, J.M. Piskorski, Szczecin 1999, s. 119-121.

miejsc odwiedzanych zwiększała się systematycznie w następnych wiekach, osiągając w XV wieku aż 14 świątyń i kaplic w ówczesnej diecezji kamieńskiej, do których zdążali pątnicy nawet z Europy Zachodniej, a także i z Polski. Większość świątyń i kaplic była poświęcona kultowi Matki Bożej, który pielęgnowały szczególnie zakony istniejące na Pomorzu³⁵. Najsłynniejsze z nich i najczęściej odwiedzane to: Góra Chełmska koło Koszalina z cudownym Krucyfiksem³⁶.

Zwracając uwagę na kulturę umysłową, należy także wspomnieć o osiągnięciach Kościoła zachodniopomorskiego na polu architektury – było tutaj ok. 1100 kościołów i kaplic. Główne budowle sakralne na Pomorzu Zachodnim sięgają swymi początkami przełomu XII i XIII wieku, jak katedra w Kamieniu czy bazylikowy kościół opactwa w Kołbaczu. Owszem, główny rozwój architektury kamiennej i ceglanej przypadł na XIII wiek w związku z rozwojem miast. Powstały wówczas duże, rozbudowane w następnych wiekach, budowle w stylu gotyckim, a mianowicie: kościół Mariacki w Gryfii i kolegiata w Kołobrzegu, będąca wzorem dla kościołów św. Mikołaja w Wolinie (odbudowany i konsekrowany w 2000 r.), a także w Trzebiatowie, Gryficach i Stargardzie Szczecińskim.

Z strony Kościoła od początku przejawiała się duża troska o biednych i chorych. Na Pomorzu Zachodnim było ok. 30 szpitali św. Gertrudy, ok. 60 św. Jerzego i 36 Świętego Ducha³⁷. Szpitale świętych: Katarzyny, Piotra, Jana, Jakuba, Elżbiety czy Hioba, występowały w sporadycznych przypadkach. Jeszcze rzadziej pojawiły się szpitale nazwane imieniem założyciela. Spotkać można było tutaj szpitale różnego rodzaju. Specjalne szpitale przeznaczone dla chorych dotkniętych chorobami zakaźnymi (trąd), szpitale położnicze, domy podrzutków i rozbitków oraz różnego rodzaju schroniska i ochronki dla ludzi biednych.

Jedną z ważnych form życia religijnego tego okresu stanowiły stowarzyszenia zwane bractwami. Na Pomorzu Zachodnim, według zebranych przez H. Heydena materiałów, w okresie od XIV do początków XVI w. zanotowano około 185 róż-

³⁵ Kult maryjny był rozpowszechniony nie tylko na Pomorzu, lecz także w sąsiedniej Brandenburgii i na wyspie Rugii. W średniowieczu na wymienionych terenach można było doliczyć się około 20 miejsc kultu maryjnego. Por. B. Frankiewicz, *Średniowieczne pielgrzymki na Pomorzu zachodnim*, „Kościół nad Odrą i Bałtykiem”, 171 (1996), nr 8, s. 20.

³⁶ Inne to m.in.: Zudar na Rugii, Garnowo k. Chojny z obrazem Matki Bożej, Kenz k. Barda z obrazem Matki Bożej, Strzałów z obrazem Matki Bożej Miłosierdzia w klasztorze Franciszkanów, Polanów, Żabów Duży, k. Nowogardu, Binowo k. Szczecina, Rowokół k. Słupska, Osieki k. Koszalina, Mieszkowice, Rwokół niedaleko wsi Smoldzino nad Łupawą. Por. B. Frankiewicz, *Średniowieczne pielgrzymki*, s. 20; oraz N. Kersken, *U schyłku średniowiecza*, s. 113.

³⁷ G. Wejman, *Organizacja*, s. 164.

nych organizacji brackich³⁸. A prof. E. Wiśniowski³⁹ obliczył, że bractwa w początkach XVI w. zrzeszały przynajmniej 10-20% ogółu dorosłych mieszkańców.

Tak dobrze rozwijające się biskupstwo kamieńskie znalazło uznanie w oczach papieża Innocentego IV (1243-1254), który w 1247 roku nosił się z zamiarem podniesienia go do rangi arcybiskupstwa⁴⁰. Biskupi ze Swarzynia i Ratzeburga otrzymali polecenie sporządzenia orzeczenia o tym, czy Kamień, czy też Lubeka bardziej nadaje się na siedzibę metropolii. Z planów nic nie wyszło. W sto lat później książę Otton I rozważał podobną myśl, chcąc uczynić Szczecin metropolią⁴¹.

Wypadki, które potoczyły się w Niemczech po roku 1517, znalazły swoje również bolesne odbicie na Pomorzu Zachodnim. Otóż 13 grudnia 1534 roku, podczas otwarcia tzw. sejmiku pomorskiego w Trzebiatowie oficjalnie wprowadzono protestantyzm na Pomorzu Zachodnim⁴². Naciskom Reformacji zdołał oprzeć się jeszcze ówczesny biskup Erazm von Manteuffel (1521-1544). Jednak jego następca, książęcy kanclerz Bartłomiej Swawe (1544-1549)⁴³, sprzeniewierzył się Kościołowi i oddał 12 października 1545 roku biskupstwo kamieńskie w ręce protestanckich książąt, a przyjąwszy wyznanie augsburskie, sam został superintendentem. Po Bartłomieju „zasiadł” na stolicy biskupiej w Kamieniu Pomorskim Marcin von Weiher (1549-1556), i co prawda w 1551 roku otrzymał konfirmację papieską, to jednak nic w tym kierunku nie poczynił⁴⁴.

Tytuł biskupa kamieńskiego, mimo zniesienia stolicy biskupiej, służył jeszcze, począwszy od 1556 roku, sześciu⁴⁵ książętom pomorskim jako ozdoba wśród innych tytułów⁴⁶. Używał go jeszcze w XVII wieku ostatni udzielny książę pomor-

³⁸ Hellmuth Heyden, *Kirchengeschichte Pommerns*, t. II, Köln – Braunsfeld 1957, s. 158-169.

³⁹ E. Wiśniowski, *Bractwa religijne na ziemiach polskich w średniowieczu*, „Roczniki Humanistyczne”, r. 17 (1969) z. 2, s. 79-80.

⁴⁰ Bullarium, t. I, nr 454.

⁴¹ H. Heyden, *Kirchengeschichte von Pommern*, t. I, Stettin 1937, s. 84-85.

⁴² Pośród przyczyn należy widzieć: względy ekonomiczne (zarówno biskupstwa, jak i bogatych klasztorów, przy równoczesnym, pustym skarbcu książęcym), organizacyjne (przestarzała organizacja Kościoła katolickiego) i intelektualno-moralne (w tym względzie niski poziom duchowieństwa zarówno diecezjalnego, jaki i zakonnego).

⁴³ Por. J. Walicki, *Przynależność metropolitalna*, s. 92; a także H. Heyden, *Kirchengeschichte Pommerns*, t. II, Köln-Braunsfeld 1957, s. 4n. E. Rymar (*Biskupi*, s. 62-63) uważa, że Bartłomiej Swawe nie miał święceń kapłańskich i już w 1534 roku wstąpił w związek małżeński ze szlachcianką Gertudą von Zitzewitz, zatem był od lat luteraninem.

⁴⁴ Marcin von Weiher 6 października 1561 roku uzyskał konfirmację papieską od Juliusza III. Pozostał jednak przy niższych święceniach i nie starał się ani o wyższe, ani o sakrę biskupią. Poza tym był uczniem Melanchtona, a nawet domownikiem M. Lutra. Por. E. Rymar, *Biskupi*, s. 64.

⁴⁵ Chodzi tutaj o: Jana Fryderyka, Kazimierza VI, Franciszka, Urlyka, Bogusława XIV i Ernesta Bogusława księcia Croy. Por. E. Rymar, *Biskupi*, s. 65-67.

⁴⁶ Faktyczne kierownictwo religijne spoczywało od 1558 roku w rękach generalnego superintendenta.

ski Ernest Bogusław de Croy. Zrzekł się tytułu księcia i biskupa kamieńskiego na rzecz Wielkiego Elektora Fryderyka Wilhelma dnia 16 listopada 1650 roku za 100 tysięcy talarów.

3. APOSTOLSKI WIKARIAT PÓLNOCY

Reformacja przyniosła na Ziemię Zachodnią upadek organizacji kościelnej. Poza tym w 1637 roku wygasła dynastia Gryfitów⁴⁷. Nowi władcy mieli zdecydowanie nieprzychylny, a nawet wrogi stosunek do religii katolickiej. Fryderyk Wilhelm, Wielki Elektor (1640-1688), w testamencie politycznym z roku 1667 dał wyraz swej radości, że Brandenburgia i Pomorze zostały „dzięki Bogu, całkowicie uwolnione od strasznej papieskiej ohydy i bałwochwalstwa”⁴⁸. W końcu 1685 roku administracja Pomorza prawobrzeżnego donosiła z zadowoleniem, że na jej terenie znajduje się jedynie czterech, imiennie wyliczonych katolików. Na terenie całego państwa brandenburskiego miało w tym samym czasie znajdować się ich nie więcej niż 10.

Mimo to, teren dawnej diecezji kamieńskiej, znajdował się pod jurysdykcją Kościoła katolickiego. Został przydzielony do Apostolskiego Wikariatu Północy, zależnego w XVI wieku od nuncjusza apostolskiego w Kolonii. Dnia 6 stycznia 1622 roku Kongregacja Krzewienia Wiary przydzieliła go nuncjaturze warszawskiej⁴⁹. Prawdopodobnie w związku z tym w latach 1631-1632 polski dwór królewski podjął szereg kroków zmierzających do przywrócenia biskupstwa kamieńskiego, ale pozostały one bez rezultatów ze względu na nieprzychylną postawę Habsburgów, obawiających się wzmocnienia politycznej pozycji Polski na Pomorzu⁵⁰. Między innymi z tych względów jurysdykcję nad byłym biskupstwem kamieńskim w 1789 roku przejął biskup z Paderborn, F. Egon von Fürstenberg. Ze względu na trudności, jakie mu czynili władcy pruscy, a także na odległość od Paderborn (ponad 800 km), w dniach 30 IV 1811 i 23 VI 1812 roku jej jurysdykcję przekazał on biskupowi wrocławskiemu.

⁴⁷ Wskutek wygaśnięcia dynastii pomorskiej oraz postanowień pokoju westfalskiego z 1648 roku Pomorze Zachodnie zostało podzielone między Brandenburgię i Szwecję. Ta ostatnia zajęła tereny położone na zachód od Odry, wyspy Uznam i Wolin oraz Szczecin wraz z ujściem Odry. Reszta Pomorza przypadła Brandenburgii, która w 1720 roku uzyskiwała także Szczecin oraz wyspy Uznam i Wolin, zaś w 1815 roku resztę pomorskich posiadłości szwedzkich, obejmujących Strzałów, Wołogoszcz i Rugię.

⁴⁸ E. Wisniowski, *Losy katolicyzmu na Pomorzu Zachodnim od czasów reformacji do II wojny światowej*, „Prezbiterium”, nr 9-11 (1974), s. 70.

⁴⁹ W zakresie jego kompetencji wchodziły m.in. Szwecja, Pomorze i Prusy, a od 1699 roku także Brandenburgia.

⁵⁰ L. Bończa-Bystrzycki, *Studia i materiały*, s. 32.

Rzeczywiście, pomimo całej niechęci do katolicyzmu władcy brandenburscy nie mogli zapobiec przenikaniu katolików na ich terytorium. Przybywali tu zwerbowani do służby wojskowej czy też zachęceni pomyslnymi perspektywami osadnicy. Nadto margradowie, respektując przepisy międzynarodowe, musieli zgodzić się na odprawianie nabożeństw katolickich dla akredytowanych przy ich dworze posłów francuskiego i austriackiego⁵¹. Poza tym w 1715 roku słyszymy o wyznaczeniu przez generała jezuitów na polecenie Stolicy Apostolskiej 20 ojców dla prowadzenia potajemnej pracy duszpasterskiej na Pomorzu i w Brandenburgii.

Natomiast w styczniu 1722 roku dominikanin o. Dominik Trocki⁵² zostaje na stałe zaangażowany w Berlinie⁵³. Powierzono mu troskę o żołnierzy katolickich zarówno na Pomorzu, jak i Brandenburgii⁵⁴. A już 9 kwietnia 1722 roku w Szczecinie powstaje pierwsza wojskowo-cywilna gmina katolicka na Pomorzu Zachodnim⁵⁵. Niestety jeszcze bez stałego kapłana i bez prawa udzielania chrztów, ślubów oraz prowadzenia własnych ksiąg⁵⁶. Dziesięć lat później król pruski Fryderyk Wilhelm (1713-1740) wyraził zgodę na zaangażowanie w Szczecinie na stałe duchownego katolickiego, który pełnił równocześnie funkcje kapelana wojskowego w pomorskich garnizonach⁵⁷. Kaplicę wyznaczono na zamku.

W latach 1730-1740 ogólną liczbę katolików na terenie Brandenburgii i Pomorza można szacować na ok. 3000, co stanowiło mniej więcej 1proc. ogółu ludności. W tym czasie liczbę katolików w Szczecinie oceniano na ok. 1000 osób.

⁵¹ Według oceny wikariusza apostolskiego Dolnej Saksonii Agostino Steffaniego w Berlinie żyło w 1711 roku około 600 katolików, a około 200 w okolicy. Por. E. Wiśniowski, *Losy katolicyzmu*, s. 71.

⁵² Pochodził on z klasztoru w Hildesheimie.

⁵³ Król pruski Fryderyk Wilhelm I dla zademonstrowania możliwości zaspakajania przez katolików ich potrzeb religijnych oddał im już w Berlinie w 1719 r. dom dla celów kultowych, w którym urządzono kaplicę. Por. E. Wiśniowski, *Losy katolicyzmu*, s. 72.

⁵⁴ W grę wchodziły tutaj przede wszystkim miejscowości, w których stacjonowała większa liczba żołnierzy: Berlin, Poczdam, Spandau, Brandenburg, Szczecin. Okazjonalnie należało także obsługiwać inne miejscowości, w sumie ok. 70-80. Dlatego król zgodził się dodać drugiego dominikanina do pomocy. Por. E. Wiśniowski, *Losy katolicyzmu*, s. 72.

⁵⁵ Już od 1717 roku, za zgodą króla pruskiego Fryderyka Wilhelma I, przybywał do Szczecina raz do roku na 3-4 dni o. Dominik Trocki, by odprawiać „zamknięte nabożeństwa” (Msza św., spowiedź św., i Komunia św.) w prywatnym domu na Łasztowni, gdzie stacjonował jeden z regimentów. W samym garnizonie szczecińskim było 800 katolików.

⁵⁶ L. Bończa-Bystrzycki, *Studia i materiały*, s. 33, a także *Dzieje Szczecina*, t. II, s. 536-537.

⁵⁷ Dopiero w 1732 r. król, przebywający w Szczecinie w związku z paradą wojskową, zniósł dyskryminujące katolików ograniczenia i pozwolił im na stałe odprawianie nabożeństw. Wtenczas został zainstalowany przez o. D. Trockiego (który zresztą dużo wcześniej poświęcił szczecińską kaplicę) w dniu św. Michała, pierwszy katolicki duchowny (kapelan wojskowy), dominikanin z Halberstadt, Augustyn Despoye († październik 1740 r.).

Za rządów kolejnego króla Fryderyka II (1740-1786) doszło do położenia, w 1747 roku, kamienia węgielnego pod budowę kościoła św. Jadwigi w Berlinie. W 1773 roku, wybudowany kościół św. Jadwigi, otrzymał prawa parafialne. Również w tym czasie uległa poprawie sytuacja katolików w szwedzkiej części Pomorza. W roku 1775 Stolica Apostolska i rząd szwedzki wyrazili zgodę na założenie w Strzałowie stacji misyjnej, która uzyskała wiele uprawnień parafialnych. Działalność tutejszego duszpasterza objęła całe Pomorze szwedzkie wraz z Rugią, a w mianowaniu jego rząd szwedzki pozostawił całkowitą swobodę wikariuszowi apostolskiemu (nuncjuszowi apostolskiemu w Warszawie).

Poważną zdobycz przyniósł katolikom rok 1809⁵⁸, kiedy to przyznano prawa parafialne wszystkim gminom katolickim⁵⁹. Jako pierwsza otrzymała je gmina w Szczecinie. W dniu 24 maja tegoż roku zorganizowano tu pierwszą katolicką cywilno-wojskową parafię pw. św. Jana Chrzciciela, a pierwszym proboszczem został Krzysztof Jacek (Hiacynt) Heinevetter⁶⁰. Taka sytuacja trwała do 1821 roku.

4. KSIĄŻĘCO-BISKUPIA DELEGATURA BRANDENBURGII I POMORZA

Papież Pius VII bullą *De salute animarum* z 16 lipca 1821 r. ustanowił biskupa wrocławskiego⁶¹ wikariuszem apostolskim na tereny brandenbursko-pomorskie⁶².

Były to garnizony w: Trzebiatowie, Maszewie, Gardźcu, Pozdawilku, Wkryujściu, Stargardzie, Kołobrzegu, Nakle i Słupie.

Zezwolenie królewskie dla katolików na odprawianie nabożeństw, wyznaczanie im kapłanów i kaplic nie oznaczało jakiegoś uznania praw Kościoła katolickiego w państwie. Kapłani ci byli traktowani jako osobiści urzędnicy króla, pozostający na jego usługach. Przy czym mieli oni jedynie pozwolenie na odprawianie Mszy św., słuchanie spowiedzi św., udzielanie Komunii św. natomiast chrzty, śluby, pogrzeby były zastrzeżone dla duchownych protestanckich. A wyznaczone na nabożeństwa kaplice były własnością króla. Król przez takie postępowanie chciał zachować możliwość powrotu w razie potrzeby do stanu pierwotnego. Tak więc z punktu kościelno-prawnego nie było gmin katolickich.

⁵⁸ Wpływ na taką decyzję z pewnością miała przegrana wojna Prusów z Napoleonem w roku 1806/1807.

⁵⁹ Należy zaznaczyć, że te gminy katolickie stanowiły parafie, ale jedynie z punktu widzenia prawa państwowego, nie zaś kościelnego. Powstały one bowiem bez jakiegokolwiek udziału władz kościelnych i były nadzorowane przez państwo.

⁶⁰ Podejmowane w tym czasie ze strony katolickiej wysiłki zmierzające do przyznania gminom katolickim uprawnień parafialnych zostały uwiecznione powodzeniem najwcześniej w Berlinie. Użył je w 1773 roku, wykończony w tym czasie, kościół św. Jadwigi.

⁶¹ Biskupstwo wrocławskie zostało wyjęte z metropolii gnieźnieńskiej i poddane wprost Stolicy Apostolskiej.

⁶² W. Urban, *Zarys dziejów diecezji wrocławskiej*, Wrocław 1962, s. 14; B. Stasiewski, *Die katholische Kirche im Bereich des Bistums Berlin*, Berlin 1938, s. 32n. Po ogłoszeniu wspomnianej bulli

Tak więc całe Pomorze Zachodnie aż do Łeby i Brandenburgia podlegały jurysdykcji biskupa wrocławskiego. Jednak we wspomnianej bulli papież napisał: „że oddając na zawsze w zarząd biskupa wrocławskiego parafie – misji północnych: Berlin, Poczdam, Szpandawa, Frankfurt n. O., Szczecin i Strzałów, na przyszłość powinny być one zarządzane przez prepozyta kościoła św. Jadwigi w Berlinie na podstawie pełnomocnictwa biskupa wrocławskiego”⁶³. W ten sposób powstała Książęco-biskupia Delegatura Brandenburgii i Pomorza, potocznie nazywana Delegaturą berlińską⁶⁴. Posiadała ona formę unii personalnej: diecezję wrocławską z Delegaturą łączyła tylko osoba biskupa⁶⁵. Dopiero w 1851 roku została ona (Delegatura) włączona do diecezji wrocławskiej. W praktyce to nic nie zmieniło. W dalszym ciągu prepozyt berliński przygotowywał rozwiązania duszpasterskie na Pomorze i Brandenburgię, a decyzję podejmował biskup wrocławski. W 1929 roku na podstawie konkordatu zawartego pomiędzy Stolicą Apostolską a rządem pruskim z Delegatury Książęco-biskupiej powstała Berlińska Administracja Apostolska, natomiast w 1930 roku – biskupstwo berlińskie.

Na przestrzeni lat, 1821-1930 dość zasadniczo zmieniło się oblicze wspólnoty katolickiej na tych ziemiach. Gdy w 1821 roku Delegatura berlińska obejmowała 12 tys. katolików⁶⁶, to już w połowie XIX wieku liczba ich wzrosła do 51 tysięcy⁶⁷. Poza tym w latach 1850-1870, powstało wiele nowych parafii, chociażby na samym Pomorzu Zachodnim 14⁶⁸, a liczba duchownych wynosiła 435 osób. W 1862 roku natomiast doszło do podziału delegatury na 4 archiprezbiteraty: Berlin, Poczdam-Spandau, Frankfurt nad Odrą i Szczecin⁶⁹. Zaczęły się tutaj również, począw-

De salute animarum, uzgodniono z władzami obsadzanie stanowisk proboszczów. Pensja kapłana wyniosła 1200 marek (rocznie); por. P. Steinmann, *Festschrift zur Zweihundert-Jahrfeier der Katholischen Gemeinde Stettin 1722-1922*, Szczecin 1922, s. 9.

⁶³ Faktycznie prepozyt kościoła św. Jadwigi w Berlinie pełnił jurysdykcję nad tym terenem od 23 VI 1812 roku. B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772-1918*, Kraków 1980, s. 188-189.

⁶⁴ Oficjalna nazwa: Książęco-biskupia Delegatura Brandenburgii i Pomorza, nazywana również Delegaturą Apostolską Biskupa Wrocławskiego, a nawet Delegaturą Apostolską na Pomorze i Brandenburgię. Por. L. Bończa-Bystrzycki, *Studia i materiały*, s. 33.

⁶⁵ Dopiero od 1851 r. Stolica Apostolska zaczęła uznawać okręg Delegatury jako część diecezji wrocławskiej. Por. B. Kumor, *Ustrój*, s. 189.

⁶⁶ W Szczecinie w tym czasie było 1000, a w okolicy ok. 5000 katolików. Por. L. Bończa-Bystrzycki, *Studia i materiały*, s. 34.

⁶⁷ W samym Berlinie mieszkało 33 tys. katolików.

⁶⁸ M.in. w: Stargardzie (22 VI 1850 roku, św. Józefa), Świąciechowie (10 VI 1863 roku jako parafia misyjna) i Borzysławcu (10 II 1866 roku, św. Piotra i Pawła). Por. L. Bończa-Bystrzycki, *Studia i materiały*, s. 35.

⁶⁹ W skład archiprezbiteratu pomorskiego (szczecińskiego) wchodziły następujące ośrodki duszpasterskie: Greifswald, Hoppenwalde, Kołobrzeg, Koszalin, Pasewalk, Stargard, Stralsund, Szczecin i Świąciechowo.

szy od drugiej połowy XIX wieku, osiedlać różne zakony męskie i żeńskie, jak np.: Siostry „Dobrego Pasterza” (1850), Siostry Miłosierdzia (1861), Siostry Bormeuszki (1862 – Poczdam, Święciechowo i Stralsund, 1867 – Berlin i Szczecin), ojcowie dominikanie (1862 – Poczdam)⁷⁰.

Z pewnością decydujące znaczenie dla rozwoju katolicyzmu miała konstytucja pruska z 31 stycznia 1850 roku⁷¹. A poza tym utworzony w 1849 roku w Regensburgu i zatwierdzony w 1852 roku w Paderborn Związek św. Bonifacego. Związek ten udzielał wszechstronnej pomocy niemieckim katolikom mieszkającym w protestantyzowanych krajach niemieckich i za granicą, to było decydujące przy powstawaniu nowych parafii.

I chociaż nadszedł bolesny czas dla katolicyzmu – *Kulturkampf* (1873-1883), podczas którego kanclerz Otto Bismarck chciał zniszczyć katolicyzm w granicach państwa niemieckiego, gdyż za podstawę potęgi i kultury niemieckiej uważał protestantyzm, to jednak katolicy, zarówno Niemcy, jak i Polacy, okazali swą wierność Kościołowi i stanowili mocno skonsolidowaną społeczność⁷². Z końcem XIX wieku znowu życie kościelno-religijne w Delegaturze nabrało rozmachu. Corocznie zwiększała się liczba wiernych, kościołów i parafii oraz duszpasterzy. Nastąpiło również dalsze ożywienie w rozwoju życia zakonnego. W 1913 roku w ramach delegatury berlińskiej było: 526 tys. katolików, 174 duchownych, 60 samodzielnych parafii, 24 kuracji i 25 lokalii⁷³.

Co prawda, I wojna światowa znowu sparaliżowała życie kościelne w Delegaturze, to jednak po jej zakończeniu znowu przystąpiono z nową gorliwością do pracy duszpasterskiej, zwracając tym razem wielką uwagę na duszpasterstwo stałowe i szkolnictwo katolickie.

Rozwój katolicyzmu na Pomorzu Zachodnim wpłynął na to, że w 1923 roku delegat, rezydujący w Berlinie, uzyskał godność biskupią, a 24 kwietnia 1924 roku proboszcz szczecińskiej parafii, ks. dr Paul Steinmann, został powołany przez kardynała wrocławskiego na biskupiego komisarza (w imieniu biskupa załatwiał on wiele spraw na całym Pomorzu Zachodnim; m.in. dokonywał wizytacji kościel-

⁷⁰ B. Stasiewski, *Die katolische*, s. 36.

⁷¹ Konstytucja ta przede wszystkim znosiła antykościelne prawa państwowe. Artykuł 15 tejże konstytucji postanawiał, że Kościoły ewangelicki i katolicki oraz inne społeczności religijne zarządzają się samodzielnie, co oznaczało, że przysługiwało im prawo organizowania i posiadania własnych zakładów i fundacji oraz gromadzenia funduszy przeznaczonych dla nauczania, uprawiania kultu i akcji charytatywne. Zaś trzy kolejne artykuły konstytucji faktycznie niemal całkowicie uniezależniały Kościół od państwa. Tak więc przestała obowiązywać zasada nadzoru państwa nad Kościołem (*ius circa sacra*). Por. L. Bończa-Bystrzycki, *Studia i materiały*, s. 34.

⁷² Tamże, s. 37.

⁷³ Tamże, s. 38.

nych, wmurowywał kamienie węgielne pod budujące się kościoły i kaplice, które następnie poświęcał)⁷⁴.

5. BISKUPSTWO BERLIŃSKIE

W wyniku konkordatu zawartego pomiędzy Stolicą Apostolską a rządem pruskim w dniu 14 VI 1929 roku, oraz na podstawie Konstytucji Apostolskiej z 29 VI 1930 roku i bulli erekcyjnej papieża Piusa IX *Pastoralis nostri officii* z 13 VIII 1930 roku⁷⁵ dotychczasową Administrację Apostolską w Berlinie podniesiono do godności samodzielnego biskupstwa berlińskiego⁷⁶. Diecezja berlińska wraz z diecezją warmińską⁷⁷ i Wolną Prałaturą Pilską weszła w skład nowo utworzonej prowincji kościelnej, nazwanej metropolią wrocławską.

W roku 1940 diecezja berlińska liczyła: katolików – 645.368, innowierców – 8.765.694, dekanatów – 19, parafii – 88, innych placówek duszpasterskich – 114, kościołów i kaplic – 311, kapłanów zajętych w duszpasterstwie – 389, zakonów bądź zgromadzeń męskich – 15, żeńskich – 24, z 2035 siostrami⁷⁸.

Tuż przed zakończeniem II wojny światowej było na części terytorium, jaka z biskupstwa berlińskiego przypadła Gorzowskiej Administracji Apostolskiej: katolików – 28.490, parafii – 31, dekanatów – 3, kościołów i kaplic – 31, kapłanów – 44⁷⁹. Należy nadmienić, że w archidiecezji koszalińskiej było 8 ośrodków duszpasterskich (2 parafie i 6 kuracji), stargardzkim – 9 (4 parafie i 5 kuracji) oraz szczecińskim – 14 (5 parafie, 8 kuracji i 1 lokalnia)⁸⁰.

Jak wynika z powyższej statystyki, należy stwierdzić, że katolicy w biskupstwie berlińskim żyli w diasporze. W okręgach diaspory parafie były bardzo rozległe i obejmowały niejednokrotnie cały powiat.

6. WOLNA PRAŁATURA PILSKA

Oderwane traktatem wersalskim (podpisany 28 czerwca 1919 roku; wszedł w życie 10 stycznia 1920 roku) z granic Polski przedrozbiorowej przygraniczne powiaty, z których Republika Weimarska utworzyła specjalną prowincję pruską

⁷⁴J. Allendorff, *Religiöse Heimatkunde. Geschichte der katholischen Kirche in Pommern*, Stettin 1930, s. 38-39; L. Bończa-Bystrzycki, *Kościół katolicki*, s. 47.

⁷⁵Wszystkie te akty prawne weszły w życie 31 VIII 1930 roku.

⁷⁶*Schematismus des Bistums Berlin für das Jahr 1941*, Berlin 1941, s. 152.

⁷⁷Od 1821 roku diecezja warmińska była immediowana do Stolicy Apostolskiej.

⁷⁸*Schematismus des Bistums Berlin für das Jahr 1941*, dz. cyt.

⁷⁹E. Nowicki, *Zagadnienia organizacyjne Kościoła katolickiego na Ziemiach Odzyskanych*, „Gorzowskie Wiadomości Kościelne” 7 (1970), s. 199.

⁸⁰L. Bończa-Bystrzycki, *Kościół katolicki*, s. 45.

Marchia Graniczna Poznań – Prusy Zachodnie, należały wówczas pod względem kościelnym bądź do archidiecezji poznańskiej (Piła, Wschowa, Babimost, Międzyrzecz, Skwierzyna i Wałcz), bądź do diecezji chełmińskiej (Złotów, Człuchów, Bytów i Lębork⁸¹). Na skutek trudności w sprawowaniu władzy kościelnej nad powyższymi terenami przyłączonymi do Rzeszy ówczesny arcybiskup gnieźnieńsko-poznański, kard. Edmund Dalbor, 22 listopada 1920 roku ustanowił Arcybiskupią Delegaturę z siedzibą w Tucznie (dekanat wałecki). Od 1 grudnia tegoż roku zarządzał nią ks. Robert Weimann. Władze państwowe uznały ją w 1921 roku. Dnia 1 maja 1923 roku Stolica Apostolska utworzyła z delegatury Administrację Apostolską, której podporządkowano również obszary oderwane z diecezji chełmińskiej⁸². Zatem Administracja Apostolska obejmowała dekanat lęborski⁸³ z prowincji pomorskiej oraz Marchię Graniczną Poznań – Prusy Zachodnie (z archidiecezji poznańskiej dekanaty⁸⁴: Piła, Wschowa, Babimost, Wałcz i Pszczew, z diecezji chełmińskiej: Złotów i Człuchów) z obszarem 7 695 km² i 332,4 tys. mieszkańców, w tym było 120,2 tys. (tj. 36,2 proc.) katolików.

W lipcu 1926 roku Administracja Apostolska otrzymała nazwę Pilskiej (*Apostolische Administratur Schneidemühl*). Natomiast 27 października 1927 roku nastąpiło przeniesienie siedziby administracji do Piły. Po zawarciu konkordatu (14 VI 1929 roku) Stolica Apostolska przemianowała 13 VIII 1930 roku, Administrację Apostolską na Wolną Prałaturę w Pile (*Freie Pralatur Schneidemühl*). Mimo likwidacji prowincji Marchii Granicznej Poznań – Prusy Zachodnie⁸⁵ w dniu 1 X 1938 roku granice Wolnej Prałatury w Pile nie uległy zmianie. Ten stan przetrwał do końca II wojny światowej.

Prałatura Pilska w 1938 roku liczyła⁸⁶: dekanatów – 8, parafii – 75, wikariatów lokalnych – 11⁸⁷, samodzielnych placówek duszpasterskich – 1, kościołów parafialnych – 75, kościołów filialnych – 69, kapłanów diecezjalnych – 133, kapłanów zakonnych – 8, studentów teologii – 37, sióstr zakonnych – 158 i wiernych – 136.540.

ZAKOŃCZENIE

Na przestrzeni tych 950 lat Kościół katolicki na Pomorzu zachodnim przeszedł trudną szkołę życia. I tak jak opiewają to postacie proroków umieszczone na pro-

⁸¹ W 1819 roku dekanaty Bytów i Lębork złączono w jeden – lęborski.

⁸² Tym samym po trzech latach, została odebrana nad tymi terenami jurysdykcja biskupów polskich. Por. E. Nowicki, *Zagadnienia organizacyjne*, s. 199 n.

⁸³ Należał do diecezji chełmińskiej.

⁸⁴ W granicach Pomorza Zachodniego nie mieściły się dekanaty: Wschowa, Babimost i Pszczew.

⁸⁵ Tereny te, jako rejencja pilska, weszły w skład prowincji pomorskiej.

⁸⁶ W. Urban, *Zarys dziejów diecezji wrocławskiej*, Wrocław 1962, s. 7.

⁸⁷ M. Chorzępa (*Rozwój*, s. 114) podaje 8 wikariatów lokalnych.

spekcie kamieńskich organów, był dla niego zarówno czas radości – świadczy o tym prorok Dawid, jak i czas cierpienia – prorok Jeremiasz.

Z pewnością czas istnienia biskupstwa pomorskiego i kamieńskiego to piękne chwile dla Kościoła katolickiego. Do podobnych należy również zaliczyć czas działalności Wolnej Pralatury Pilskiej oraz biskupstwa berlińskiego, bo zarówno prałat pilski, jak i biskup berliński interesowali się już nawet najdrobniejszymi problemami organizacyjnymi i duchowymi Kościoła w pomorskiej prowincji.

Oto skala porównawcza. W 1940 roku liczba katolików na Pomorzu Zachodnim, w ramach prowincji pomorskiej⁸⁸ wynosiła 160 718 osób, co stanowiło 7,40 proc. ogólnej liczby ludności⁸⁹. Poza tym 147 duchownych diecezjalnych obsługiwało w ramach 10 archiprezbiteratów (Koszalin, Neuzelle, Stargard, Szczecin, Strzałów, Lębork, Człuchów, Piła, Wałcz i Złotów) 96 placówek duszpasterskich. Nadto w 5 ośrodkach zakonnych męskich pracowało tutaj 8 zakonników i w 28 ośrodkach zakonnych żeńskich – 185 sióstr zakonnych.

Wielkim natomiast doświadczeniem był czas istnienia biskupstwa kołobrzeskiego, Apostolskiego Wikariatu Północy i delegatury berlińskiej, spowodowany czy to reakcją pogańską, czy też trudnościami życia w diasporze.

W każdym bądź razie Kościół katolicki na tych ziemiach zdał egzamin. A w nową, powojenną rzeczywistość, zresztą wyjątkowo trudną, wchodził okrzepły i sobie poradził.

Die Zusammenfassung

In diesem Artikel wurde in zeitliche Reihenfolge die Gestaltung der Struktur der Katholischen Kirche in Westpommern im Verlauf Jahrhunderte seit Beginn des X Jahrhunderts bis zum Schluß des II Weltkrieges vorgestellt.

Es wurden also vorgestellt: Bistum Kolberg; Bistum Pommern, das Wolliner und später auch Kamminer genannt wurde; Apostolisches Vikariat des Nordens; Fürstbischöfliche Delegatur des Brandenburg Vorpommerns und Pommerns; Bistum Berlin und Freie Prälatur Schneidemühl.

Im Verlauf dieser in Rede stehendes Zeites, die Katholische Kirche in Westpommern musste viele schwierige existentielle Erfahrungen erlitten. Es bestätigen das, die sich oft wechselnden Bezeichnungen der Struktur der lokalen Katholischen Kirche.

⁸⁸ Nie uwzględnione są tutaj dane z prowincji brandenburskiej oraz z Wolnej Pralatury Pilskiej, z trzech dekanatów: wschowskiego, babimoskiego i pszczewskiego.

⁸⁹ L. Bończa-Bystrzycki, *Kościół katolicki*, s. 6.